

A Comparative Study of the Intellectual Content of *Nasihāt al-Muluk* and *Siyasat-nameh**

Niloofer Ansari¹ | Omid Majd²

1. Adjunct Professor, Kharazmi University, Department of Persian Language and Literature, Kharazmi University, Alborz, Iran. Karaj. E-mail: Niloofer.ansari@modares.ac.ir
2. Corresponding author, Professor and faculty member of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: Majdomid@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 31 October 2025

Received in revised form 18

November 2025

Accepted 18 November 2025

Published online 22

November 2025

Keywords:

Nasihāt al-Muluk,
Siyasat-nameh,
Intellectual Content,
Writing Style

ABSTRACT

Purpose: The books *Nasihāt al-Muluk* (The Counsel for Kings) and *Siyasat-nameh* (The Book of Politics) are among the most prominent works of Persian political and ethical literature, both of which were formed in the cultural and historical contexts of ancient and Islamic Iran. Each of these two works, composed in different periods, offers guidance on governance, political ethics, and social administration. This study aimed to conduct a comparative analysis of the intellectual content of these two works, focusing on similarities and differences in ethical, political, and social concepts.

Method and Research: Adopting a qualitative approach, this study employed content analysis of Saadi's *Nasihāt al-Muluk* and Nizam al-Mulk's *Siyasat-nameh*. The research involved extracting key themes, comparing similarities and differences, and examining the historical and cultural contexts in which the two works were produced.

Findings and Conclusions: The findings indicated that both works emphasize the importance of justice, ethics in governance, and the ruler's responsibility toward the people, yet they do so through distinct approaches. *Siyasat-nameh*, with its focus on the practical and structural aspects of governance, such as military organization, taxation systems, espionage, and bureaucratic relations, reflects Nizam al-Mulk's practical experience as a prominent politician. In contrast, *Nasihāt al-Muluk*, using literary language, anecdotes, and parables, underscores the ruler's moral character, wisdom, and the impact of personal conduct on society. Another difference lies in the type of audience and writing style: *Siyasat-nameh* was written specifically for kings and political elites, using a more formal tone, whereas *Nasihāt al-Muluk*, with its literary and accessible diction, addresses a broader readership. Both works advocate shared values such as justice, wisdom, and avoidance of tyranny; however, *Siyasat-nameh* primarily stresses the preservation of political order, while *Nasihāt al-Muluk* focuses on the moral and spiritual upbringing of the ruler. Moreover, although the influence of Islamic culture and Iranian traditions is evident in both works, *Nasihāt al-Muluk* displays these values with a stronger literary and mystical inflection.

Cite this article: Ansari & Majd,. (2026). A Comparative Study of the Intellectual Content of *Nasihāt al-Muluk* and *Siyasat-nameh*. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 28 (58), 169-191. <http://DOI: 10.22103/jll.2025.15675.3233>

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

<http://DOI: 10.22103/jll.2025.15675.3233>

© The Author(s).

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

In the history of Persian literature and political thought, numerous works have addressed the principles of governance and political ethics. Among the most prominent of these are Saadi's *Nasihāt al-Muluk* (The Counsel for Kings) and Nizam al-Mulk's *Siyasat-nameh* (The Book of Politics).

Despite differences in historical period and literary style, both works explore fundamental concepts of governance and policy-making and may be regarded as valuable sources for a deeper understanding of the principles of governance in different societies.

Saadi's *Nasihāt al-Muluk*, composed in the seventh century AH, is a literary and ethical treatise offering counsel to rulers and kings grounded in humanistic and ethical principles. With profound insight into human conduct and social needs, Saadi reminds rulers that governance is not merely a political responsibility but also a moral and human obligation. He emphasizes justice, honesty, and concern for the welfare of the people, conveying moral principles through stories and concrete examples.

By contrast, Nizam al-Mulk's *Siyasat-nameh*, written in the fifth century AH, examines methods of governance and political strategy. As a prominent minister and experienced politician, Nizam al-Mulk emphasizes the importance of prudence, advice, and the appointment of competent officials. He instructs rulers on how to make decisions and prevent crises through a thorough understanding of social and political conditions.

This study conducted a comparative examination of the intellectual content of these two works and sought to identify the respective strengths and weaknesses of each.

2. Methodology

This study employed a qualitative and comparative content analysis approach. First, the complete texts of *Nasihāt al-Muluk* and *Siyasat-nameh* were carefully examined, and key themes related to governance, justice, ethics, social administration, and political philosophy were identified and extracted. These themes were then compared within the historical, social, and cultural contexts of their respective periods (the Seljuk and Ilkhanid eras) as well as in light of the intellectual orientations of the authors. The primary analytical tools included thematic coding, comparative analysis, and contextual examination of the texts in their historical and literary frameworks. Furthermore, complementary historical and literary sources were consulted to facilitate a more precise understanding of the social and political conditions of each period.

3. Discussion

The intellectual content of Saadi's *Nasihah al-Muluk* and Nizam al-Mulk's *Siyasat-nameh* is comparable in terms of their treatment of justice, the legitimacy of power, the role of religion, and court administration. Nizam al-Mulk conceives of justice as a tool for stabilizing the system through administrative supervision and punishment. In contrast, Saadi regards justice as a moral virtue arising from the ruler's piety. For Nizam al-Mulk, political legitimacy is grounded in efficiency and historical experience, while Saadi considers legitimacy contingent upon the ruler's piety and the consent of the subjects. Religion, in Nizam al-Mulk's framework, functions as a means of cohesion and legitimacy in the service of the state; for Saadi, however, religion constitutes the ultimate goal of governance, and it is realized through the implementation of the Sharia. Finally, court administration in *Siyasat-nameh* is outlined through practical and administrative instructions, whereas Saadi emphasizes the reformation of the ruler's self through moral allegories. These differences reflect a broader transition from Seljuk pragmatism to post-Mongol idealism.

4. Conclusion

A comparative analysis of the intellectual content of Saadi's *Nasihah al-Muluk* and Nizam al-Mulk's *Siyasat-nameh* revealed significant similarities and differences in their approach to political ethics, governance, and social administration. Although both works were written with the aim of providing guidelines for just and effective rule, distinctions in writing style, historical context, and philosophical-ethical perspectives of the authors are evident.

Similarities

Both texts emphasize the importance of justice, equity, and concern for the welfare of the people. Saadi and Nizam al-Mulk alike advise rulers to govern with wisdom, understanding, and adherence to ethical principles. Besides, both works highlight the role of religion and ethics in politics and present the ruler as the principal axis of social order.

Differences

In *Nasihah al-Muluk*, Saadi foregrounds the ethical and human aspects of governance through a poetic and literary language, employing anecdotes and parables to convey his message. The work adopts a more advisory and mystical tone, emphasizing the reform of the ruler's individual behavior.

In contrast, Nizam al-Mulk's *Siyasat-nameh* advances a more practical and structured approach to political administration. With its focus on government systems, crisis management, and political challenges, it devotes greater attention to executive and organizational issues and engages less with mystical aspects.

Historical context also contributes to these differences. Saadi wrote in a later period marked by political collapses, while Nizam al-Mulk composed *Siyasat-nameh* at the height of Seljuk power, reflecting a primary concern with preserving and consolidating the existing order. This comparison demonstrated that, despite differences in style and approach, the two works complement one another in articulating a comprehensive model of governance. Saadi stresses the ruler's inner moral reform, while Nizam al-Mulk focuses on practical structures and policies for governing society. The integration of these two perspectives offers a holistic framework for just and sustainable governance.

(جستاری سنجشی در محتوای فکری نصیحه الملوک و سیاست‌نامه)*

نیلوفر انصاری^۱ | امیدمجد^۲

۱. استاد مدعو دانشگاه خوارزمی، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، البرز، ایران. رایانامه: Niloofer.ansari@Modares.ac.ir

۲. نویسنده مسئول. استاد بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: majdomid@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه: کتاب‌های نصیحه‌الملوک و سیاست‌نامه از برجسته‌ترین آثار ادبیات سیاسی و اخلاقی ایران به شمار می‌روند که در بستر فرهنگ و تاریخ ایران باستان و اسلامی شکل گرفته‌اند. این دو اثر، هر یک در دوره‌ای متفاوت، به ارائه رهنمودهایی برای حکمرانی، اخلاق سیاسی و مدیریت جامعه پرداخته‌اند. این پژوهش باهدف بررسی تطبیقی محتوای فکری این دو اثر، به تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها در مفاهیم اخلاقی، سیاسی، اجتماعی می‌پردازد
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۸/۹	روش: روش این پژوهش با رویکرد کیفی، شامل تحلیل محتوای نصیحه‌الملوک سعدی و سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک، استخراج مضامین کلیدی، مقایسه شباهت‌ها و تفاوت‌ها و بررسی زمینه‌های تاریخی-فرهنگی است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۸/۲۷	یافته‌ها: یافته‌ها حاکی از آن است که هر دو اثر بر اهمیت عدالت، اخلاق در حکمرانی و مسئولیت حاکم در قبال مردم تأکید دارند اما با رویکردهایی متفاوت. سیاست‌نامه با تمرکز بر جنبه‌های عملی و ساختاری حکمرانی، مانند مدیریت لشکر، نظام مالیاتی، جاسوسی و روابط دیوانی، نشان‌دهنده تجربه عملی نظام‌الملک به‌عنوان یک سیاستمدار برجسته است. در مقابل، نصیحه‌الملوک با بهره‌گیری از زبان ادبی، حکایات و تمثیل‌ها، بر اخلاق فردی حاکم، خردورزی و تأثیر رفتار شخصی بر جامعه تأکید دارد. تفاوت دیگر در نوع مخاطب و سبک نگارش است؛ سیاست‌نامه به‌طور خاص برای سلاطین و نخبگان سیاسی نوشته شده و زبانی رسمی‌تر دارد، درحالی‌که نصیحه‌الملوک با لحنی ادبی و عامه‌پسند، مخاطبان گسترده‌تری را شامل می‌شود. هر دو اثر، ارزش‌های مشترکی مانند عدالت، حکمت و پرهیز از ظلم را ترویج می‌کنند، اما سیاست‌نامه بیشتر بر حفظ نظم سیاسی و نصیحه‌الملوک بر تربیت اخلاقی و معنوی حاکم تمرکز دارد؛ همچنین، تأثیر فرهنگ اسلامی و سنت‌های ایرانی در هر دو اثر مشهود است، اما بازتاب این ارزش‌ها در نصیحه‌الملوک بارنگ و بوی ادبی و عرفانی قوی‌تری همراه است.
کلیدواژه‌ها: نصیحه‌الملوک، سیاست‌نامه، محتوای فکری، سبک نگارش	

* استناد: انصاری، نیلوفر؛ مجد، امید (۱۴۰۴). جستاری سنجشی در محتوای فکری نصیحه‌الملوک و سیاست‌نامه. نشر پژوهی ادب فارسی، ۱۹۱-۱۶۹.

۱. مقدمه

در تاریخ ادبیات و تفکر سیاسی ایران، آثار متعددی وجود دارد که هر یک به نوعی به بررسی اصول حکمرانی و اخلاق سیاسی پرداخته‌اند. دو اثر برجسته در این زمینه، «نصیحه الملوک» سعدی و «سیاست‌نامه» خواجه نظام الملک هستند. این دو اثر، با وجود تفاوت‌های زمانی و سبکی، به بررسی مفاهیم کلیدی در حکمرانی و سیاست‌گذاری می‌پردازند و می‌توانند به عنوان منابعی ارزشمند برای درک بهتر از اصول حکمرانی در جوامع مختلف مورد استفاده قرار گیرند.

«نصیحه الملوک» سعدی که در قرن هفتم (ه ق) نوشته شده است، به عنوان یک اثر ادبی و اخلاقی، به حکام و پادشاهان توصیه‌هایی می‌کند که بر پایه اصول انسانی و اخلاقی استوار است. سعدی با نگاهی عمیق به رفتارهای انسانی و نیازهای اجتماعی، به حکام یادآوری می‌کند که حکمرانی نه تنها یک مسئولیت سیاسی، بلکه یک وظیفه انسانی است. او بر اهمیت عدالت، صداقت و توجه به رفاه مردم تأکید می‌کند و با استفاده از داستان‌ها و مثال‌های ملموس، اصول اخلاقی را به حکام منتقل می‌سازد. از سوی دیگر، «سیاست‌نامه» خواجه نظام الملک که در قرن پنجم (ه ق) تألیف شده است، به بررسی شیوه‌های حکمرانی و تدابیر سیاسی می‌پردازد. نظام الملک، به عنوان یک وزیر برجسته و سیاستمدار کارآزموده، بر اهمیت تدبیر، مشاوره و استفاده از افراد شایسته در حکومت تأکید دارد. او به حکام می‌آموزد که چگونه می‌توانند با درک عمیق از اوضاع اجتماعی و سیاسی، تصمیمات خود را اتخاذ کنند و از بروز بحران‌ها جلوگیری نمایند. این مقاله به بررسی تطبیقی محتوای فکری این دو اثر می‌پردازد و تلاش می‌کند تا نقاط قوت و ضعف هر یک را شناسایی کند.

۱.۱- بیان مسئله

مسئله اصلی این پژوهش، بررسی تطبیقی محتوای فکری نصیحه الملوک غزالی و سیاست‌نامه نظام الملوک است تا با تحلیل رویکردهای اخلاقی و عملی در حکمرانی، به بررسی تأثیر این آثار بر تفکر سیاسی و اجتماعی در ایران و فراتر از آن بپردازد. این مطالعه همچنین به دنبال درک تأثیر زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی بر شکل‌گیری دیدگاه‌های این دو نویسنده و نقش این آثار در تکوین سنت‌های فکری و سیاسی در تاریخ ایران است. هدف دیگر این پژوهش، روشن ساختن چگونگی انعکاس ارزش‌های مشترک اسلامی و ایرانی در این متون و بررسی میزان تأثیر آن‌ها بر نظریه‌پردازی حکمرانی در جهان اسلام است.

در نهایت ارائه یک درک جامع از اصول حکمرانی و سیاست‌گذاری در این دو اثر و بررسی چگونگی تأثیرگذاری این دو اثر بر جوامع معاصر، از دیگر اهداف این پژوهش است. سوالات اصلی این پژوهش عبارتند از:

۱. چه مفاهیم مشترکی در نگرش سعدی و خواجه نظام الملک به حکمرانی و اخلاق سیاسی وجود دارد؟
۲. آبشخور و سرشت افکار سیاسی سعدی و خواجه نظام الملک کجاست؟
۳. آیا تفکر سیاسی و انتقادی خواجه نظام الملک بر سعدی اثر گذار بوده است؟
۴. تفاوت‌های اصلی در رویکرد این دو نویسنده به مسائل حکومتی چیست و چگونه این تفاوت‌ها از شرایط تاریخی و فرهنگی زمانه آن‌ها نشأت می‌گیرد؟
۵. چگونه زبان و سبک نگارش هریک از این آثار بر تأثیرگذاری پیام‌هایشان اثر گذاشته است؟
۶. آیا می‌توان اصول مطرح‌شده در این دو اثر را در چارچوب نظریه‌های مدرن حکمرانی مورد ارزیابی قرارداد؟

این جستار با تحلیل تطبیقی این دو اثر، نه تنها به درک عمیق‌تر از اندیشه‌های سیاسی و اخلاقی در ادبیات پارسی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند دیدگاه‌هایی نو در خصوص کاربرد این حکمت‌های کهن در مسائل معاصر ارائه دهد. در ادامه، به بررسی پیشینه تاریخی و محتوایی هر دو اثر پرداخته خواهد شد و سپس با مقایسه دقیق، پاسخ‌هایی به سؤالات مطرح‌شده، ارائه می‌گردد.

۲.۱- پیشینه پژوهش

تحقیقات درباره نصیحه الملوک:

بسیاری از پژوهشگران به تحلیل محتوای اخلاقی، اجتماعی و مدیریتی «نصیحه الملوک» سعدی پرداخته‌اند. این آثار به‌عنوان یک منبع مهم در ادبیات فارسی و تفکر سیاسی شناخته می‌شوند.

«اخلاق مدیریتی در مرزبان‌نامه و نصیحه الملوک» (گلدی گلشاهی، ۱۳۰۰)؛ «واکاوی مفهوم دولت‌مداری در سنت سیاست‌نامه نویسی ایران عصر میانه، بررسی تطبیقی سیرالملوک، کتاب النصیحه و نصیحه الملوک» (امیدی و تلفگردی، ۱۴۰۳)؛ «بررسی تطبیقی آموزه‌های اخلاقی نصیحه الملوک و سیاست‌نامه» (حقیقت‌نیا، ۱۳۹۲)

برخی از مقالات به بررسی تأثیر سعدی بر حکمرانی و سیاست‌گذاری در تاریخ ایران و همچنین تأثیرات اجتماعی و فرهنگی این اثر پرداخته‌اند.

«سعدی در عالم سیاست‌نامه نویسی» (جهانبخش، ۱۴۰۳)؛ «بازتاب مفاهیم سیاسی در اندیشه و آثار سعدی» (حکیم و ناظمی، ۱۳۹۴)؛ «سیاست و سیاست‌گری در آثار سعدی» (حاجی‌زاده، ۱۳۹۴)

تحقیقات درباره سیاست‌نامه:

«سیاست‌نامه» خواجه نظام الملک نیز مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. این اثر به‌عنوان یک منبع مهم در زمینه سیاست‌گذاری و تدابیر حکومتی شناخته می‌شود و پژوهشگران به تحلیل رویکردهای عملی و استراتژیک نظام الملک پرداخته‌اند.

«سیاست‌نامه و چرخش گفتمانی اندیشه سیاسی ایران، تحلیل گفتار سیر الملوک» (اکوانی، ۱۳۹۸)؛ «بررسی مقایسه‌ای قدرت در سیاست‌نامه و نصیحه الملوک» (درویشعلی پوراستانه و باقری خلیلی، ۱۳۹۵)؛ «بررسی تطبیقی اندیشه سیاسی ابوحامد محمد غزالی و خواجه نظام الملک طوسی» (منصوری و خسروآبادی، ۱۳۹۰)؛ «تأثیر سیاست‌نامه، سیر الملوک خواجه نظام الملک بر ساختار حکومت سلجوقی، ۱۳۹۲»

با توجه به این پیشینه، پژوهش حاضر می‌تواند به‌عنوان یک گام جدید در تحلیل تطبیقی محتوای فکری «نصیحه الملوک» و «سیاست‌نامه» مطرح شود و به درک عمیق‌تری از اصول حکمرانی و سیاست‌گذاری در این دو اثر کمک کند. این پژوهش می‌تواند به پر کردن خلأهای موجود در ادبیات پژوهشی و ارائه دیدگاه‌های جدید در زمینه تأثیرات این آثار بر جوامع معاصر کمک نماید.

۳.۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

پژوهش تطبیقی در محتوای فکری نصیحه الملوک سعدی و سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملوک طوسی ضروری است زیرا این دو اثر، به‌عنوان دو نمونه برجسته از ادبیات، رویکردهای متفاوتی را در یک سنت مشترک ارائه می‌دهند: سعدی با توجه به عرفان و اخلاق، بر اصلاح فردی حاکم در قرن هفتم (پس از بحران مغول) و نظام‌الملوک با سیاست‌ورزی تجربی-اداری بر کارآمدی نظام در قرن پنجم (عصر سلجوقی) تأکید دارد.

این مقایسه از منظر علمی، تحول اندیشه سیاسی اسلامی را روشن می‌کند، از دیدگاه تاریخی تأثیر بحران‌های پس‌اسلامجوقی بر گذار از پراگماتیسم به ایدئالیسم را نشان می‌دهد، از حیث کاربردی، الگویی برای تعادل میان اخلاق و کارآمدی در جوامع امروز فراهم می‌آورد و با پر کردن خلأ پژوهش‌های تطبیقی، نظام‌مند، نوآورانه و ارزشمند است.

۲- بحث

کتاب «نصیحه الملوک» اثر سعدی شیرازی، یکی از آثار مهم ادبیات فارسی است که به بررسی مسائل اخلاقی، اجتماعی و سیاسی می‌پردازد. این اثر به صورت نصیحت و مشاوره به پادشاهان و حکام نوشته شده و شامل نکات مهمی در زمینه حکمرانی پادشاهان و رفتار با مردم است.

محتوای فکری نصیحه الملوک و سیاست‌نامه

عدالت و انصاف از مفاهیم بنیادین در اندیشه سیاسی و اخلاقی ادبیات فارسی به شمار می‌روند و در آثار نصیحت‌نامه‌ای مانند نصیحه الملوک سعدی (تألیف قرن هفتم هجری) و سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی (تألیف قرن پنجم هجری) جایگاه ویژه‌ای یافته‌اند. هر دو اثر، به عنوان راهنماهای حکومتی، بر لزوم رعایت عدالت توسط حاکمان تأکید دارند، اما رویکردهای آن‌ها در بیان، ساختار و زمینه‌های کاربردی تفاوت‌هایی دارد. سعدی با زبانی شاعرانه و اخلاقی، عدالت را به عنوان اصل الهی و انسانی ترسیم می‌کند، در حالی که خواجه نظام‌الملک با نگاهی عملی و اداری، آن را ابزاری برای حفظ نظم اجتماعی و پایداری حکومت می‌داند. در ادامه، به بررسی تطبیقی این مفاهیم می‌پردازیم و با ذکر نقل‌های مستقیم از متن آثار، منابع دقیق را مشخص می‌کنیم.

۱.۲- اخلاق و رفتار حکام:

سعدی در نصیحه الملوک به اهمیت اخلاق در حکمرانی تأکید می‌کند و می‌گوید که پادشاهان باید با انصاف و عدالت با مردم رفتار کنند.

«پادشاهان و لشکریان از بهر محافظت رعیت‌اند تا دست تناول قوی را از ضعیف کوتاه گردانند. چون دست قوی کوتاه نگرداند و خود درازدستی روا دارند این پادشاه را فایده نباشد، لاجرم بقایی نکند.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۸)

«پادشاهانی که مشفق درویش‌اند، نگهبان ملک و دولت خویش‌اند، به حکم آنکه عدل و انصاف و احسان خداوندان مملکت موجب امن و استقامت رعیت است و عمارت و زراعت بیش اتفاق افتد، پس نام نیکو و راحت و امن و ارزانی غله و دیگر متاع به اقصای عالم برود و بازرگانان و مسافران رغبت نمایند و قماش و غله و دیگر متاع‌ها بیارند و ملک و مملکت آبادان شود و خزاین معمور و لشکریان و حواشی فراخ‌دست، نعمت دنیا حاصل و به ثواب عقبی واصل و اگر طریق ظلم رود برخلاف این.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۵۶)

ظالم برفت و قاعده زشت از او بماند عادل برفت و نام نکو یادگار کرد

(همان: ۱۱۵۵)

در سیاست‌نامه، اخلاق و رفتار حکام نه جدا از سیاست، بلکه هسته آن است. خواجه با تلفیق اصول ایرانی-اسلامی، مدلی واقع‌بینانه ارائه می‌دهد که حاکم را به عنوان "پدر رعیت" مسئول اخلاقی می‌بیند. این دیدگاه، بیشتر بر عمل‌گرایی تأکید دارد، اما همیشه عدالت را محور قرار می‌دهد.

در حکایتی از دوران هارون الرشید (خلیفه عباسی)، خواجه نقل می‌کند: «هارون وزیران فاسد را برکنار کرد و یحیی بن خالد برمکی را که عادل بود، منصوب نمود؛ در نتیجه، خزانه پر شد و رعیت شاد.» این مثال تأکید دارد که رفتار حاکم در انتصابات، مستقیماً بر اخلاق جامعه تأثیر می‌گذارد. (نظام الملک طوسی، ۱۳۷۳: ۶۷)

۲.۲- توجه به مردم:

سعدی بر این نکته تأکید دارد که حکام باید به نیازها و مشکلات مردم توجه کنند و در تصمیم‌گیری‌های خود، منافع عمومی را در نظر بگیرند.

«مردم سختی دیده‌ محنت کشیده را خدمت فرماید که به جان در راستی بکشند از بیم بینوایی.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۴)

«مستأجر بوستان و ضامن مستغلات را که دخل به مشروط وفا نکرده باشد در استیفای مضمون سخت نگیرد و به آخر معامله چیزی مسامحه کند و بار دیگر عملی از آن با منفعت‌تر ارزانی دارد تا منتفع گردد.» (همان: ۱۱۶۴)

خواجه نظام‌الملک در «سیاست‌نامه» بر این باور است که حکومت بدون رضایت و رفاه مردم، پایدار نمی‌ماند. او عدالت را «دادن حق هر طبقه به جایگاه خویش» تعریف می‌کند و ضعیفان (مانند دهقانان، بازرگانان و فقرا) را نیازمند حمایت ویژه می‌داند. این توجه، ریشه در آموزه‌های اسلامی (مانند تأکید بر امر به معروف و نهی از منکر) و سنت‌های ایرانشهری (مانند فره ایزدی) دارد. او هشدار می‌دهد که نارضایتی مردم به فتنه، شورش و ضعف دولت منجر می‌شود و حاکم باید از طریق جاسوسان (مخبران) و نشست‌های مظالم (دادگاه عمومی) از اوضاع رعیت آگاه باشد. در فصل‌های متعدد، مانند فصل‌های مربوط به «اندر مظالم نشستن پادشاه» و «جاسوس گماشتن»، بر نظارت بر بازار، تقسیم عادلانه منابع و مبارزه با فساد تأکید شده تا رفاه عمومی تأمین شود.

«سلطان را واجب است که جاسوسان امین در میان رعیت گمارد تا از احوال ایشان آگاه شود... اگر رعیت در سختی باشد و ستم ببیند، فتنه خیزد و دولت ضعیف گردد.» (نظام الملک طوسی، ۱۳۷۳: ۵۸-۶۰)

«اگر مالیات بر رعیت گران آید و حاکمان به ستم مال گیرند، خلق در تنگنا افتند و از پادشاه روی بگردانند. باید که حال رعیت را نیکو دارند.» (همان: ۲۰۸)

خواجه نظام‌الملک در «سیاست‌نامه» توجه به مردم را از طریق عدالت، نظارت، دادرسی مستقیم و اعتدال اقتصادی، محور اصلی حکمرانی موفق می‌داند. نقل قول‌های بالا نشان‌دهنده تأکید او بر حفظ رضایت رعیت به‌عنوان پایه ثبات سیاسی است.

۳.۲- حکمت و تجربه:

تجربه در سعدی، از مشاهدات سفرهای طولانی‌اش (به شام، حجاز، هند و مغرب) و تاریخ ایران باستان (ساسانیان و هخامنشیان) نشأت می‌گیرد. او تجربه را پشتوانه حکمت می‌داند.

سعدی با استفاده از حکایات و مثال‌های تاریخی، به حکام می‌آموزد که از تجربیات گذشته بهره‌برداری کنند و در تصمیم‌گیری‌های خود از حکمت استفاده نمایند.

«صاحب فرمان را تحمل زحمت فرمان‌بران واجب است تا مصلحتی که دارند، فوت نشود، باید که مراد همه بجوید و حاجات هر یکی را به حسب مراد برآورده گرداند که حاکم تند ترشروی پیشوایی را نشاید.

«استخوان مرده سخن همی گوید اگر گوش هوش داری که من همچو تو آدمی بودم، قیمت ایام حیات ندانستم و عمر به خیره ضایع کردم.» (همان: ۱۱۷۳)

چو ما را به غفلت بشد روزگار تو باری دمی چند فرصت شمار
(همان: ۱۱۷۳)

خداوند فرمان و رأی و شکوه ز غوغای مردم نگرده ستوه
(همان: ۱۱۷۳)

«یکی مظلومه پیش حجاج یوسف برد، جوابش نگفت و التفاتش نکرد. مرد بخندید و به خنده همی رفت و می‌گفت این از خدای متکبر تر است. به حجاج رسانیدند، بخواندندش که این چرا گفستی؟ گفت از برای آنکه خدا با موسی سخن گفت و تو را از دل نمی‌آید که با خلق خدای سخن گویی. حجاج این سخن بشنید و انصافش بداد.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۵)

«از جمله حسن تدبیر پادشاه یکی آن است که با خصم قوی در نیچد و بر ضعیف جور نکند که پنجه با غالب افکندن نه مصلحت است و دست ضعیفان بر پیچیدن نه مروت.» (همان: ۱۱۶۷)

در نصیحه الملوک، سعدی حکمت را از منظر دینی و فلسفی تبیین می‌کند: حکمت، شرف خرد و خردمندان است و ریشه در توحید و عدل الهی دارد. سعدی تأکید می‌کند که ملوک بدون حکمت همچون کوری در تاریکی‌اند و حکومتشان به باد می‌رود. تجربه، اما مکمل حکمت است و سعدی آن را از تاریخ پادشاهان پیشین (مانند انوشیروان و اسکندر) و حکایات روزمره استخراج می‌کند. این تجربه‌ها، نه صرفاً روایت‌های تاریخی، بلکه درس‌های عملی برای اجتناب از خطاهای تکراری هستند. سعدی با این رویکرد، نصیحت را از حالت انتزاعی خارج کرده و به حکمت عملی نزدیک می‌سازد که پیش از ماکیاولی (سده شانزدهم میلادی) و هابز، بر پایداری قدرت از طریق عدالت و خرد تأکید دارد.

حکمت در سیاست‌نامه، عمدتاً به معنای دانش الهی و انسانی است که از منابع دینی (قرآن و حدیث) و اندرزهای بزرگان سرچشمه می‌گیرد. خواجه حکمت را پایه عدالت، مشورت و پرهیز از شتاب می‌داند و آن را ابزاری برای حفظ فره ایزدی (مشروعیت الهی حکومت) می‌شمارد. این مفهوم در فصول ابتدایی و اندرزهای پراکنده برجسته است و بر جنبه‌های اخلاقی حکومت‌داری تأکید دارد. حکمت، پادشاه را از تصمیمات احساسی باز می‌دارد و به سوی تدبیر عادلانه سوق می‌دهد.

خواجه از تجربه سلجوقیان می‌گوید: «در کار پاسبانان احتیاطی تمام باید کرد. کسانی که این قوم را تیمار دارند، باید همه را بشناسند و از احوال ایشان پنهان و آشکار پرسند که شغلی نازک است و با بی‌احتیاطی، دولت را به باد داد.» (نظام الملک، ۱۳۳۴: ۱۸۲)

این نقل، تجربه عملی در امنیت درباری را نشان می‌دهد و به حکایت عضد الدوله و قاضی خائن (از دوران دیلمیان) اشاره دارد، جایی که خیانت قاضی به دلیل عدم نظارت، درس عبرت می‌شود.

خواجه بر مشورت با "داناان" (حکیمان) تأکید می‌کند و می‌گوید: «پادشاه باید با پیران و داناان مشورت کند که آنان چراغ راه تاریک‌اند و از تجربه و دانششان نور می‌تابد.» (همان: ۱۰۸) این نقل، حکمت را به‌عنوان دانش جمعی داناان توصیف می‌کند که پادشاه را از خطا حفظ می‌کند.

ایشان، حکمت را به‌عنوان چراغ هدایت نظری و تجربه را به‌عنوان آزمون عملی می‌بیند که بدون یکدیگر، حکومت ناکام می‌ماند. در سیاست‌نامه، این دو در خدمت حفظ وحدت ایران (الهام گرفته از ساسانیان و سامانیان) هستند و بر عدالت، مشورت و عبرت‌گیری تأکید دارند. برای مثال:

«شتاب نکردن در کارها، حکمت است و عبرت از تجربیات پیشینیان، راه نجات.» (همان: ۱۹۵) این رویکرد، کتاب را به میراثی ماندگار تبدیل کرده که نه تنها در عصر سلجوقی، بلکه در اندیشه سیاسی معاصر نیز کاربرد دارد.

۴.۲- عدالت و انصاف:

سعدی به‌عنوان یک شاعر و حکیم، بر اهمیت عدالت در حکمرانی تأکید می‌کند. او معتقد است که پادشاهان باید در تصمیم‌گیری‌های خود انصاف را رعایت کنند و از ظلم و ستم به دور باشند. او با ذکر مثال‌هایی از تاریخ، نشان می‌دهد که چگونه عدالت می‌تواند به ثبات و آرامش در جامعه کمک کند.

«انوشیروان عادل را که به کفر منسوب بود، به خواب دیدند در جایگاهی خوش و خرم، پرسیدندش که این مقام به چه یافتی؟ گفت بر مجرمان شفقت نبردم و بی‌گناهان نیازردم.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۲)

«پادشاهی که عدل نکند و نیکنامی توقع دارد، بدان ماند که جو همی کرد و امید گندم دارد.» (همان: ۱۱۷۲)

عدالت و انصاف در نصیحه الملوک سعدی، دو اصل مکمل‌اند که از حکمت دینی و تجربه تاریخی سرچشمه می‌گیرند. عدالت، چارچوب کلان نظم اجتماعی و بقای حکومت است و انصاف، روش اجرای آن در جزئیات رفتار حاکمان. سعدی با حکایات و نصایح عملی، این دو را از مفاهیم انتزاعی به راهنمایی‌های کاربردی تبدیل می‌کند.

خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه عدالت را نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه ضرورتی عملی برای حفظ نظم اجتماعی و بقای حکومت می‌داند. او معتقد است که عدالت، محور اصلی رابطه میان حاکم و رعیت است و بدون آن، اعتماد عمومی به حکومت از بین می‌رود و هرج و مرج پدید می‌آید. انصاف نیز به‌عنوان مکمل عدالت، به معنای رعایت حقوق و حدود در تعاملات اجتماعی و سیاسی مطرح می‌شود. خواجه در جای‌جای کتاب، از طریق حکایات و توصیه‌های مستقیم، نشان می‌دهد که عدالت و انصاف باید در رفتار حاکم، قضاوت‌ها و تقسیم منابع نمود یابد.

در باب اول، خواجه نظام‌الملک تأکید می‌کند که پادشاه باید عادل باشد تا رعیت در امنیت و آسایش زندگی کنند. او می‌نویسد: «پادشاه را باید که در عدل کوشد و رعیت را به انصاف بدارد که عدل پادشاه، مایه آبادی مملکت و آسایش خلق است.» (سیاست‌نامه، ۱۳۷۳: ۱۲)

این جمله نشان‌دهنده پیوند عمیق عدالت با پایداری حکومت است. خواجه معتقد است که عدالت، رعیت را به اطاعت و وفاداری تشویق می‌کند.

خواجه در باب ششم، حکایتی از انوشیروان عادل نقل می‌کند که در آن، انوشیروان به دلیل رعایت عدالت در قضاوت، حتی در برابر نزدیکان خود، موردستایش قرار می‌گیرد. او می‌نویسد:

«انوشیروان را گفتند که چرا در قضاوت میان خویشان و بیگانگان فرق ننهی؟ گفت: اگر عدالت ندهم، پادشاهی‌ام باقی نماند.» (همان: ۷۸)

این حکایت نشان می‌دهد که عدالت باید بی‌طرفانه و فارغ از روابط شخصی اعمال شود و انصاف در قضاوت، حتی در برابر نزدیکان، ضروری است.

در باب یازدهم، خواجه به اهمیت انصاف در توزیع مالیات و منابع اشاره می‌کند و هشدار می‌دهد که ستم در اخذ مالیات، رعیت را به فقر و نارضایتی می‌کشاند. او می‌نویسد:

«اگر خراج به انصاف ستانند، رعیت به عمارت مملکت کوشند و اگر ستم کنند، خلق پراکنده شوند.» (همان: ۱۴۲)

این بخش نشان‌دهنده تأکید خواجه بر انصاف اقتصادی به‌عنوان بخشی از عدالت اجتماعی است. عدالت و انصاف در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک به‌عنوان ستون‌های اصلی حکمرانی معرفی شده‌اند. او با استفاده از حکایات تاریخی و توصیه‌های عملی، نشان می‌دهد که رعایت این اصول نه تنها از نظر اخلاقی ضروری است، بلکه برای بقای سیاسی و اجتماعی حکومت نیز حیاتی است.

۵.۲- مدیریت و تدبیر:

در «نصیحه الملوک»، سعدی به حکام توصیه می‌کند که باید در مدیریت کشور از تدبیر و حکمت استفاده کنند. او به آن‌ها می‌آموزد که چگونه می‌توانند با برنامه‌ریزی صحیح، به بهبود وضعیت کشور بپردازند.

«پادشاهان جایی نشینند که اگر دادخواهی فغان بردارد، باخبر باشند که حاجبان و سرهنگان نه هر وقتی مهمات رعیت به سمع پادشاه رسانند.

آورده‌اند که انوشیروان عادل زنجیری جرس‌ها بر آن بسته داشت تا اگر کسی مهمی داشتی، سلسله را بجنبانیدی و آن سلسله را طرفی زیر بالین و طرفی در میدان بر درختی بسته داشت. ملوک عرب به ناشناخت بیرون آمدندی و نظر بر حال ممالک کردند تا اگر منکری را دیدندی، بگردانیدندی و همچنین کسان به تفحص به محلت‌ها و دیه‌ها برگماشتندی تا اگر بیدادی بر ضعیفی رود از آن اعلام کنند.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۷۳)

خواجه نظام‌الملک مدیریت را توانایی اداره امور مملکت بانظم، حکمت و دوراندیشی می‌داند. او معتقد است که یک مدیر (پادشاه یا وزیر) باید باتدبیر، یعنی پیش‌بینی دقیق و برنامه‌ریزی مناسب، از بروز مشکلات جلوگیری کند و امور را به‌گونه‌ای هدایت نماید که هم رفاه رعیت تأمین شود و هم اقتدار حکومت حفظ گردد. تدبیر در نگاه خواجه، شامل انتخاب کارگزاران شایسته، نظارت بر عملکرد آن‌ها و اتخاذ تصمیمات به‌موقع و عادلانه است.

خواجه در باب چهاردهم تأکید می‌کند که انتخاب کارگزاران شایسته یکی از مهم‌ترین جنبه‌های تدبیر در مدیریت مملکت است. او می‌نویسد:

«پادشاه را باید که کارگزاران باتدبیر گزیند و از حال ایشان آگاه باشد که کار مملکت به دست ایشان است» (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۷۳: ۱۵۹)

این جمله نشان‌دهنده اهمیت گزینش دقیق و نظارت مستمر بر کارگزاران به‌عنوان بخشی از مدیریت حکیمانه است.

در باب دوم، خواجه به پادشاه توصیه می‌کند که باتدبیر و دوراندیشی، از بروز فتنه و آشوب جلوگیری کند. او می‌نویسد:

«پادشاه باید که باتدبیر، پیش از آن که فتنه‌ای سر برآرد، آن را در نطفه خفه کند.» (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۷۳: ۲۳)

این توصیه بر اهمیت پیش‌بینی و پیشگیری در مدیریت سیاسی تأکید دارد و نشان می‌دهد که تدبیر، ابزاری برای حفظ ثبات است. خواجه در تبیین مدیریت و تدبیر، از سنت‌های ایرانی (مانند انوشیروان) و تعالیم اسلامی (مانند تأکید بر مشورت و حکمت) بهره می‌گیرد. او مشورت با عالمان و وزرای دانا را بخشی از تدبیر می‌داند که ریشه در آیات قرآنی مانند «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ» (بینهم) دارد.

۶.۲- رابطه با مردم:

سعدی به حکام یادآوری می‌کند که باید با مردم ارتباط نزدیک داشته باشند و به مشکلات و نیازهای آن‌ها گوش دهند. او بر این باور است که حکام باید در میان مردم باشند و از نزدیک با آن‌ها تعامل کنند تا بتوانند به‌درستی نیازهای آن‌ها را درک کنند.

«با غریم موسر و غارم معسر صبر کند و به‌قدر حال از وی به قسط بستاند و اگر از هر دو طرف مفلسان‌اند و خزینة بیت‌المال معمور شاید که بفرماید ادا کردن و اگر از خزینة مملکت بدهد، روا باشد که ملک و دولت را به قیاس ظاهر، گنج و لشکر محافظت می‌کند و اما به حقیقت دعای مسکینان.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۳)

خواجه نظام‌الملک رابطه حاکم با مردم را بر سه اصل استوار می‌داند: عدالت، مهربانی و شفقت و دسترسی‌پذیری. او معتقد است که پادشاه باید به‌گونه‌ای با رعیت رفتار کند که اعتماد و وفاداری آن‌ها را جلب کند. این رابطه نه تنها از منظر اخلاقی، بلکه از نظر سیاسی و عملی نیز برای حفظ نظم اجتماعی و اقتدار حکومت ضروری است. خواجه تأکید دارد که پادشاه باید از ظلم به رعیت پرهیز کند، به دادخواهی آن‌ها گوش دهد و نیازهایشان را برآورده سازد.

در باب اول، خواجه نظام‌الملک بر اهمیت عدالت و مهربانی در برخورد با مردم تأکید می‌کند و می‌نویسد:

«پادشاه را باید که رعیت را به عدل و انصاف بدارد و با ایشان به شفقت و رحمت رفتار کند که رعیت، مایه قوام مملکت است.» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۷۳: ۱۳)

این جمله نشان‌دهنده پیوند عمیق میان رفتار عادلانه و محبت‌آمیز با مردم و پایداری حکومت است.

در باب نهم، خواجه توصیه می‌کند که پادشاه باید در دسترس مردم باشد و به دادخواهی آن‌ها توجه کند. او می‌نویسد:

«پادشاه را باید که وقتی معین کند تا رعیت بتوانند نزد او آیند و داد خود بستانند که اگر رعیت را از درگاه پادشاه محروم دارند، دل‌هاشان بشکنند.» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۷۳: ۱۱۲)

رابطه با مردم در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک به‌عنوان یکی از ارکان اصلی حکمرانی مطرح شده است. او با تأکید بر عدالت، شفقت و دسترسی‌پذیری، الگویی عملی برای ایجاد رابطه‌ای مثبت و پایدار میان حاکم و رعیت ارائه می‌دهد.

۲.۲- نقد اجتماعی و فرهنگی:

سعدی در نصیحه الملوک به نقد برخی از رفتارها و عادات ناپسند اجتماعی می‌پردازد. او به حکام توصیه می‌کند که از این رفتارها دوری کنند و به اصلاح جامعه بپردازند. این نقدها شامل مسائلی مانند فساد، تبعیض و بی‌عدالتی است.

«مالش رندان و فاسقان وقتی پسندیده آید که به نفس خویش از فجور بپرهیزد.»

یکی از پادشاهان خمخانه خماران شکستن فرمود و شبانگاه گفت ندیمان خود را، انگور فلان باغ را در وجه عصیر نهادیم. صاحب دلی بشنید گفت ای که گفתי بد مکن، خود مکن.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۲)

نصیحه الملوک به دلیل نگاه تیزبینانه سعدی به مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، منبعی غنی برای تحلیل نقد اجتماعی و فرهنگی در ادبیات پارسی محسوب می‌شود. سعدی در این اثر با زبانی ساده اما عمیق، به نقد رفتارهای اجتماعی، اخلاقیات حاکمان و مردم و ناهنجاری‌های فرهنگی زمان خود می‌پردازد.

خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه، به‌عنوان یک وزیر با تجربه سلجوقی، نقدهای خود را با تمرکز بر مسائل حکومتی، فساد کارگزاران، انحرافات دینی و اخلاقی و تأثیر آن‌ها بر جامعه مطرح می‌کند. او این نقدها را در قالب توصیه‌های سیاسی و حکایات تاریخی بیان می‌کند و هدفش اصلاح ساختارهای اجتماعی و فرهنگی برای حفظ ثبات مملکت است.

خواجه در باب بیست‌ویکم به فساد و سوءاستفاده کارگزاران از قدرت انتقاد می‌کند و هشدار می‌دهد که بی‌توجهی به این مسئله به نارضایتی مردم و تضعیف حکومت منجر می‌شود:

«گر کارگزاران به رشوه و ستم عادت کنند، رعیت از ایشان بیزار شوند و مملکت به فساد کشد» (نظام‌الملک، ۱۳۷۳: ۲۰۴)

این نقد نشان‌دهنده توجه خواجه به تأثیر فساد اداری بر روابط اجتماعی و اعتماد عمومی است.

در باب یازدهم، خواجه به بی‌عدالتی در اخذ مالیات و فشار بر رعیت انتقاد می‌کند و آن را عاملی برای فقر و پراکندگی مردم می‌داند:

«چون خراج به ستم ستانند، رعیت پراکنده شوند و عمارت مملکت تباه گردد.» (همان: ۱۴۲)

این نقد بر نابرابری اقتصادی و تأثیر آن بر ساختار اجتماعی تأکید دارد.

تأکید بر فضایل انسانی:

در «نصایح الملوک»، سعدی به فضایل انسانی مانند صداقت، وفاداری و مهربانی تأکید می‌کند. او معتقد است که حکام باید این فضایل را در خود پرورش دهند و به‌عنوان الگو برای مردم عمل کنند.

«خداوند فرمان چون خواهد که خطایی بیخشد، اثر عنایت فرا نماید، بزرگان به فراست معلوم کنند و شفاعت بخواهند، پس آن‌گاه به عهد و توبه و شرط صلاحیت، گناه آن‌کس عفو کند.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۷)

«خداوندان شوکت را چون به زندان فرستد، عزت و حرمت دارد و ملبوس و مأکول و مشروب و منکوح و ندیم و اسباب عیش مهیا دارد که معنی یومان همین است که بینوایی نبرد. الدهر یومان یوم لی و یوم لک.» (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۷)

در نصیحه الملوک، سعدی با تکیه بر فضایل انسانی، الگویی اخلاق‌محور برای حکمرانی ارائه می‌دهد. او معتقد است که این فضایل نه تنها برای سعادت فردی حاکم، بلکه برای سعادت و پایداری جامعه ضروری‌اند. این تأکید، نشان‌دهنده نگاه عمیق سعدی به پیوند میان اخلاق فردی و سلامت اجتماعی است. حکایات کوتاه و نثر موجز او، این فضایل را به‌گونه‌ای بیان می‌کند که هم برای حاکمان و هم برای مردم قابل‌فهم و کاربردی باشد. این دیدگاه، نه تنها در دوره سعدی (قرن هفتم هجری)، بلکه در هر زمان و مکانی ارزشمند است.

خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه بر فضایل انسانی به‌عنوان پایه‌ای برای حکمرانی عادلانه و موفق تأکید دارد. عدالت، خرد، رحم و تقوا از جمله فضایل کلیدی هستند که خواجه آن‌ها را برای حاکمان و کارگزاران ضروری می‌داند. این تأکید، نه تنها نشان‌دهنده نگاه اخلاق‌محور خواجه به سیاست است، بلکه بازتابی از نیازهای اجتماعی و فرهنگی جامعه قرن پنجم هجری است که در آن، فساد، بی‌عدالتی و خودکامگی چالش‌های اصلی بودند. این فضایل، به‌عنوان ارزش‌هایی جهان‌شمول، همچنان در مدیریت و حکمرانی مدرن نیز کاربرد دارند.

خواجه نظام‌الملک رحم و شفقت را از جمله فضایل انسانی ضروری برای حاکمان می‌داند. او معتقد است که حاکم باید با مردم با مهربانی و انصاف رفتار کند تا دل‌های آن‌ها را به دست آورد.

خواجه در باب سیزدهم، دربارهٔ رحم می‌نویسد: «پادشاه را باید که با رعیت، چون پدری مهربان باشد، نه چون گرگی درنده که رحم و شفقت، دل‌های خلق را به پادشاه متمایل کند.» (نظام‌الملک، ۱۳۷۳: ۱۱۲)

خواجه در باب هشتم، دربارهٔ تقوا و پرهیز از گناه می‌گوید:

«پادشاه باید که از خدا بترسد و از گناه و ظلم به رعیت پرهیز کند، چه تقوا، او را از لغزش نگاه دارد و ملکش را پایدار کند.» (همان: ۷۶)

این سخن، نقدی ضمنی به رفتارهای خشن و ظالمانه برخی حاکمان زمانه است و نشان‌دهنده تأکید خواجه بر فضیلت انسانی رحم و شفقت است. او معتقد است که این فضیلت نه تنها از نظر اخلاقی پسندیده است، بلکه از نظر سیاسی نیز به تقویت جایگاه حاکم کمک می‌کند، زیرا باعث جلب محبت و وفاداری مردم می‌شود.

۸.۲- مفاهیم مشترک در حکمرانی و اخلاق سیاسی نصیحه الملوک و سیاست‌نامه

با بررسی این دو اثر، می‌توان اشتراکات زیر را در زمینه حکمرانی و اخلاق سیاسی شناسایی کرد:

تأکید بر عدالت به‌عنوان اساس حکمرانی

سعدی: در «نصیحه الملوک»، عدالت را رکن اصلی پادشاهی می‌داند و تأکید دارد که پادشاه باید عادل باشد تا رضایت مردم و استحکام حکومت را تضمین کند. نظام‌الملک در «سیاست‌نامه» نیز عدالت را اساس مشروعیت حاکم می‌داند و معتقد است که بی‌عدالتی به نابودی دولت منجر می‌شود.

اهمیت مشورت با خردمندان

سعدی: بر لزوم مشورت با خردمندان و استفاده از عقل در تصمیم‌گیری تأکید می‌کند. او معتقد است که پادشاه بدون مشورت عالمان و مشاوران دانا نمی‌تواند موفق باشد.

نظام‌الملک در «سیاست‌نامه»، پادشاه را به انتخاب مشاوران دانا و باتجربه تشویق می‌کند و مشورت را از ارکان اداره کشور می‌داند.

پرهیز از ظلم و ستم

سعدی پادشاه را از ظلم و ستم به رعایا بر حذر می‌دارد و تأکید می‌کند که ظلم، پایه‌های حکومت را سست می‌کند. نظام‌الملک: ظلم را بزرگ‌ترین خطر برای پادشاهی می‌داند و معتقد است که پادشاه باید از ستم به زیردستان اجتناب کند تا رضایت عمومی را حفظ کند.

توجه به رفاه و رضایت مردم

سعدی رفاه مردم را نشانه موفقیت پادشاه می‌داند و معتقد است که پادشاه باید نیازهای مردم را برآورده کند تا دعای خیر آنها پشتوانه دولت باشد. نظام‌الملک بر اهمیت رسیدگی به امور رعایا و تأمین معیشت آنها تأکید دارد.

فروتنی و پرهیز از تکبر

سعدی پادشاه را از غرور و خودرأی بر حذر می‌دارد و می‌گوید که تکبر، پادشاه را از مردم دور می‌کند.

نظام‌الملک: تکبر را مانع موفقیت پادشاه می‌داند و بر فروتنی و ارتباط با مردم تأکید می‌کند.

هر دو اثر، باوجود تفاوت در سبک و ساختار (ادبی و شاعرانه در سعدی و نثر تاریخی و سیاسی در نظام‌الملک)، بر اصول مشترکی در حکمرانی تأکید دارند که ریشه در فرهنگ و سنت ایرانی-اسلامی دارد. این اصول شامل عدالت، مشورت، پرهیز از ظلم، توجه به مردم و فروتنی است. سعدی بیشتر از منظر اخلاقی و ادبی به این مفاهیم می‌پردازد، در حالی که نظام‌الملک رویکردی عملی و مبتنی بر تجربه سیاسی دارد.

۹.۲- تفاوت‌ها در حکمرانی و اخلاق سیاسی

سبک و ساختار نگارش:

«نصیحه الملوک» با زبانی ادبی، شاعرانه و حکایت‌محور نوشته شده و بیشتر بر اخلاقیات و حکمت عملی تمرکز دارد. نصایح سعدی جنبه کلی و جهان‌شمول دارند.

«سیاست‌نامه» با نثری تاریخی و سیاسی نوشته شده و حاوی جزئیات عملی و تجربیات سیاسی از دوره سلجوقیان است. این اثر بیشتر به مسائل اجرایی و ساختار حکومتی می‌پردازد.

مخاطب و هدف:

مخاطب سعدی عمدتاً پادشاهان و حاکمان به‌صورت عام هستند و هدفش ارائه نصایح اخلاقی و تربیتی برای اصلاح رفتار حاکمان است.

مخاطب اصلی نظام الملک، پادشاهان سلجوقی، به‌ویژه ملکشاه، است و هدفش ارائه راهکارهای عملی برای اداره کشور و مقابله با چالش‌های سیاسی مانند فتنه‌ها و دشمنان داخلی و خارجی است. (زرین کوب، ۱۴۰۳: ۱۵۰)

تمرکز بر جزئیات حکومتی

سعدی کمتر به جزئیات ساختار حکومتی یا مدیریت نظام‌مند می‌پردازد و بیشتر بر اصول اخلاقی و انسانی تأکید دارد. نظام‌الملک به موضوعات عملی مانند سازمان‌دهی لشکر، مالیات، قضاوت و مدیریت دربار پرداخته و راهکارهای مشخصی ارائه می‌دهد.

رویکرد به مسائل دینی

سعدی دین را به‌عنوان یک راهنمای اخلاقی در نظر می‌گیرد و بیشتر بر جنبه‌های انسانی و اخلاقی دین تأکید دارد. نظام‌الملک دین را به‌عنوان ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به حکومت و مقابله با بدعت‌ها (مانند اسماعیلیان) مطرح می‌کند و بر تقویت نهادهای دینی تأکید دارد.

لحن و روش ارائه:

سعدی، لحنی نرم، ادبی و نصیحت‌گونه دارد و از حکایات و تمثیلات برای تأثیرگذاری استفاده می‌کند. نظام‌الملک، لحنی مستقیم، صریح و مبتنی بر تجربه سیاسی دارد و از مثال‌های تاریخی برای اثبات نظراتش بهره می‌برد. سعدی با رویکردی ادبی و اخلاقی به مسائل کلی می‌پردازد، درحالی‌که نظام‌الملک با نگاهی عملی و مبتنی بر تجربه سیاسی، به جزئیات اداره کشور توجه دارد. سبک نگارش، مخاطب و میزان تأکید بر مسائل دینی و حکومتی نیز متفاوت است.

۱۰.۲- دلایل تأثیر پذیری تفکر سیاسی و انتقادی سعدی از خواجه نظام الملک طوسی

۱- دسترسی گسترده به سیاست‌نامه در قرن ۷ قمری

کتاب «سیاست‌نامه» خواجه در فاصله کمتر از ۱۰۰ سال پس از مرگش (۴۸۵ ق) به یکی از مهم‌ترین کتاب‌های مرجع دربارها، مدارس و کتابخانه‌های شخصی تبدیل شده بود. در قرن هفتم که سعدی زندگی می‌کرد، این کتاب تقریباً در همه مراکز علمی و ادبی شناخته شده بود.

۲- تأثیر نظامیه‌ها بر فضای فکری سعدی

«سعدی خود در بغداد در مدرسه نظامیه بغداد تحصیل کرده بود (حدود سال‌های ۶۲۰-۶۳۰ ق). این مدرسه دقیقاً همان نهادی بود که خواجه نظام‌الملک بنیان گذاشت و ایدئولوژی سیاسی-مذهبی آن (ترویج سنت سنی اشعری + وفاداری به سلطان عادل) کاملاً بر پایه اندیشه‌های خواجه بود؛ بنابراین سعدی در همان فضایی درس خواند که خواجه ۱۵۰ سال قبل برای آن برنامه‌ریزی کرده بود.» (زرین کوب و همکاران، ۱۳۷۹: ۲۳۰)

۳- تأثیر غیرمستقیم از طریق واسطه‌ها

حتی اگر سعدی سیاست‌نامه را مستقیم نخوانده باشد، بسیاری از نویسندگان و شاعران قرن ششم و هفتم (مثل عوفی، راوندی و نصیرالدین طوسی) از سیاست‌نامه نقل می‌کردند و سعدی قطعاً با این متون آشنا بوده است.

بنابراین تفکر سیاسی خواجه نظام‌الملک (هم به‌صورت مستقیم از طریق شهرت سیاست‌نامه و هم غیرمستقیم از طریق نظامیه‌ها و فضای فکری قرن ۷) تأثیر بسیار مهمی بر دیدگاه سیاسی سعدی داشته است. سعدی درواقع همان «سلطنت عادلانه ایرانی-اسلامی» را که خواجه تئوریزه و اجرا کرد، یک قرن و نیم بعد در قالب ادبیات زیبا و ماندگار به نسل‌های بعدی منتقل کرد.

«به‌طور کلی سرچشمه اصلی افکار سیاسی سعدی و خواجه نظام الملک طوسی به سنت ایرانی پیش از اسلام، اندرزنامه‌ها و آیین‌نامه‌های سلاطین ساسانی و متون اخلاقی - سیاسی اولیه نظیر ترجمه‌های عربی متون ساسانی (کلیله و دمنه ابن مقفع و...) احادیث و روایات ائمه درباره حکومت عادلانه می‌رسد.» (تفضلی، ۱۳۶۸: ۳)

۱۱.۲- تحلیل زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی بر شکل‌گیری دیدگاه سعدی و خواجه نظام الملک در نصیحه الملوک و سیاست‌نامه

۱- زمینه تاریخی و اجتماعی

خواجه نظام الملک (دوره سلجوقیان، قرن ۵ هـ ق)

زمینه تاریخی: خواجه نظام الملک (۴۰۸-۴۸۵ هـ ق) در دوره سلجوقیان فعالیت می‌کرد، زمانی که این سلسله (۴۲۹-۵۹۰ هـ ق) با چالش‌هایی مانند تهدید اسماعیلیان، رقابت‌های قومی و نیاز به تثبیت قدرت مرکزی مواجه بود. سلجوقیان به‌عنوان یک قدرت ترک‌تبار، نظام اداری و سیاسی پیشرفته‌ای را تحت تأثیر سنت‌های ایرانی و اسلامی ایجاد کردند. (Bosworth, 1968: 33)

نقش اجتماعی: نظام الملک به‌عنوان وزیر آلپ ارسلان و ملکشاه، نقش کلیدی در اداره امپراتوری داشت. او نظامی‌ها را برای ترویج علوم دینی سنی تأسیس کرد و در برابر تهدیدات فرقه‌ای مانند اسماعیلیان ایستادگی کرد. (Mottahedeh, 1980: 135)

سعدی شیرازی (دوره ایلخانی و اواخر سلجوقی، قرن ۷ هـ ق)

زمینه تاریخی: سعدی (حدود ۶۰۶-۶۹۰ هـ ق) در دوره‌ای زیست که با تهاجم مغولان (۶۱۶-۶۵۴ هـ ق) و فروپاشی نظم سلجوقی همراه بود. شیراز تحت حاکمیت اتابکان فارس (۵۴۳-۶۶۸ هـ ق) از ثبات نسبی برخوردار بود، اما بی‌ثباتی کلی منطقه بر دیدگاه سعدی تأثیر گذاشت. (Limbert, 2004: 22)

نقش اجتماعی: سعدی به‌عنوان شاعر، ادیب و جهانگرد، با سفر به مناطق مختلف جهان اسلام، از جمله شام، حجاز و هند، تجربه‌ای گسترده از جوامع و فرهنگ‌ها کسب کرد. این تجربه در آثارش، از جمله گلستان و نصیحه الملوک، بازتاب یافته است. (Katouzian, 2006: 45)

۲- زمینه فرهنگی

فرهنگ ایرانی-اسلامی: نظام الملک از سنت‌های ایرانی ساسانی، مانند مفهوم پادشاهی عادل و نقش وزیر و همچنین از نظام‌های اداری اسلامی تأثیر پذیرفت. او به‌عنوان یک شافعی، بر تقویت ایدئولوژی سنی در برابر رقبا تأکید داشت. (Lambton, 1988: 28)

تأثیر اسماعیلیان: تهدید فرقه اسماعیلیه در سیاست‌نامه به‌صورت واضح مطرح شده است. نظام الملک به پادشاهان توصیه می‌کند که با این گروه با قاطعیت برخورد کنند.

تأسیس نظامی‌ها: نظام الملک با تأسیس مدارس نظامیه، فرهنگ دینی سنی را تقویت کرد که نشان‌دهنده تأثیر فرهنگ دینی بر دیدگاه اوست. (Makdisi, 1981: 27)

سعدی

فرهنگ عرفانی و ادبی: سعدی در دوره شکوفایی تصوف و عرفان اسلامی می‌زیست. نصیحه الملوک تحت تأثیر این فرهنگ، بر ارزش‌های اخلاقی مانند تقوا و انصاف تأکید دارد. (Milani, 2008: 55)

جهان‌دیدگی: سفرهای سعدی به او، درک عمیقی از فرهنگ‌های مختلف داد که در توصیه‌هایش به حاکمان برای مدارا و عدالت بازتاب یافته است. (Katouzian, 2006: 50)

ادبیات اندرزنامه‌ای: سعدی از سنت اندرزنامه‌نویسی ایرانی-اسلامی تأثیر گرفت، اما سبک شاعرانه و حکایات او در گلستان این اثر را از سیاست‌نامه متمایز می‌کند.

زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی تأثیر عمیقی بر دیدگاه‌های خواجه نظام‌الملک و سعدی داشته‌اند. نظام‌الملک در سیاست‌نامه، با تأثیر از سنت‌های ایرانی-اسلامی و تجربه عملی‌اش در دوره سلجوقی، بر حفظ اقتدار و نظم تأکید دارد. سعدی در نصیحه‌الملوک، تحت تأثیر بی‌ثباتی دوره مغول، فرهنگ عرفانی و تجربه جهان‌دیدگی، بر عدالت و اخلاق در حکمرانی تمرکز می‌کند. هر دو اثر، در چارچوب سنت اندرزنامه‌نویسی، به ارائه راهکارهایی برای بهبود حکمرانی پرداخته‌اند اما با رویکردهایی متفاوت که بازتاب‌دهنده شرایط و نقش اجتماعی نویسندگانشان است.

۱۲.۲- تطابق نصیحه الملوک و سیاست‌نامه با نظریه‌های مدرن حکمرانی

الف) چارچوب حکمرانی خوب (Good Governance)

نظریه «حکمرانی خوب» که توسط سازمان‌هایی مانند بانک جهانی و سازمان ملل ترویج شده، بر اصولی مانند شفافیت، پاسخگویی، حاکمیت قانون، مشارکت و کارآمدی تأکید دارد. (World Bank, 1992: 2009)

شفافیت و پاسخگویی

در سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک بر نظارت مستمر بر کارگزاران تأکید می‌کند و توصیه می‌کند که پادشاه از طریق جاسوسان و گزارش‌های مخفی از عملکرد آن‌ها آگاه شود. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۷۳: ۷۴)

این می‌تواند با مفهوم مدرن پاسخگویی (*accountability*) مقایسه شود، هرچند روش‌های پیشنهادی او (مانند جاسوسی) با استانداردهای دموکراتیک امروزی سازگار نیست.

سعدی نیز در نصیحه‌الملوک به پادشاه توصیه می‌کند که از احوال مردم آگاه باشد و به شکایات آن‌ها گوش دهد (سعدی، ۱۳۸۵: ۷۳) که با اصل پاسخگویی به مردم همخوانی دارد.

حاکمیت قانون (*rule of law*)

تأکید هر دو نویسنده بر عدالت به‌عنوان پایه حکمرانی با مفهوم حاکمیت قانون هم‌راستا است. به‌عنوان مثال، خواجه نظام‌الملک می‌نویسد: «عدل باید که در همه احوال رعایت شود، چه در وقت جنگ و چه در صلح» (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۸۵: ۱۴) این با ایده مدرن اجرای قانون به‌صورت یکسان برای همه قابل مقایسه است.

مشارکت

در نظریه حکمرانی خوب، مشارکت مردمی یکی از ارکان کلیدی است. در آثار سعدی و نظام‌الملک، مشارکت به معنای مدرن (مانند انتخابات یا تصمیم‌گیری جمعی) وجود ندارد، اما سعدی به اهمیت رضایت مردم و دعای خیر آن‌ها اشاره می‌کند. (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۷) این می‌تواند به‌عنوان شکلی ابتدایی از مشارکت غیرمستقیم تفسیر شود.

ب) نظریه‌های قرارداد اجتماعی

نظریه‌های قرارداد اجتماعی (هابز، لاک، روسو) بر رابطه متقابل بین حاکم و مردم تأکید دارند، به‌گونه‌ای که حاکم درازای تأمین امنیت و عدالت، از مردم مشروعیت می‌گیرد. (جاویدی، ۱۳۹۹: ۶۸۷)

سعدی در نصیحه‌الملوک به این رابطه اشاره می‌کند: «مردم را نکو دارد و به انواع ملاحظت دل به دست آرد که دشمنان در دشمنی متفقند تا دوستان در دوستی مختلف نباشند.» (نصیحه الملوک، ۱۳۸۵: ۱۱۷۶) این دیدگاه با نظریه پدرانه (*paternalistic*) هابز که حاکم را مسئول حفاظت از مردم می‌داند، قابل مقایسه است؛ اما برخلاف روسو که بر قرارداد دوطرفه تأکید دارد، سعدی نقش مردم را بیشتر منفعل می‌بیند. (شهرآیینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۹)

نظام‌الملک نیز در سیاست‌نامه بر مسئولیت حاکم در حفظ نظم و امنیت تأکید می‌کند: «پادشاه باید که مملکت را از فتنه و آشوب محفوظ دارد» (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۷۳: ۲۰) این با ایده هابزی تأمین امنیت درازای اطاعت همخوانی دارد.

ج) مدیریت عمومی نوین (New Public Management)

مدیریت عمومی نوین بر کارآمدی، شایسته‌سالاری و تمرکز بر نتایج تأکید دارد. (Hood, 1991:125)

توصیه‌های نظام‌الملک درباره انتخاب کارگزاران شایسته و نظارت بر عملکرد آن‌ها (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۷۳: ۴۵) با اصل شایسته‌سالاری در مدیریت عمومی نوین هم‌راستا است. او بر ضرورت انتخاب افرادی باتجربه و امانت‌دار تأکید می‌کند که مشابه معیارهای مدرن برای استخدام مدیران عمومی است.

سعدی نیز بر پرهیز از اسراف و مدیریت مسئولانه منابع تأکید دارد (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۶۱) که با اصل کارآمدی و بهره‌وری در مدیریت عمومی نوین سازگار است.

اصول نصیحه‌الملوک و سیاست‌نامه، به‌ویژه در زمینه عدالت، شایسته‌سالاری و پاسخگویی، با برخی مفاهیم مدرن حکمرانی مانند حکمرانی خوب و مدیریت عمومی نوین همخوانی دارند. با این حال، تمرکز این متون بر فرد حاکم و فقدان تأکید بر مشارکت مردمی و نهادهای سیستمی، کاربرد آن‌ها را در بستر مدرن محدود می‌کند. این آثار می‌توانند به‌عنوان منابعی برای استخراج ارزش‌های اخلاقی و اصول کلی مدیریت سیاسی مورد استفاده قرار گیرند، اما باید با توجه به زمینه‌های فرهنگی و تاریخی تعدیل شوند.

جدول مقایسه تطبیقی نصیحه الملوک و سیاست‌نامه

ابعاد	نصیحت الملوک (سعدی)	سیاست‌نامه (نظام‌الملک)
رویکرد کلی	اخلاقی و انسانی	عملی و استراتژیک
مفاهیم کلیدی	عدالت، صداقت، محبت، توجه به نیازهای مردم	تدبیر، مشاوره، شایسته‌سالاری، حکمت
هدف اصلی	ترویج اصول اخلاقی در حکمرانی	ارائه راهکارهای عملی برای بهبود حکمرانی
روش بیان	استفاده از داستان‌ها و مثال‌های ملموس	ارائه دستورالعمل‌ها و توصیه‌های عملی
نقش حکام	حاکم به‌عنوان خدمتگزار مردم	حاکم به‌عنوان مدیر و تدبیر کننده جامعه
توجه به مردم	تأکید بر ارتباط نزدیک با مردم و نیازهای آن‌ها	تأکید بر درک اوضاع اجتماعی و سیاسی
تأثیرات اجتماعی	تأکید بر سعادت و خوشبختی مردم	تأکید بر ثبات و امنیت اجتماعی

تثبیت نظام دیوان‌سالاری و مدیریت کشور	تقویت عدالت و اخلاق در جامعه	
ارائه راهکارهای عملی و قابل اجرا	تأکید بر ارزش‌های انسانی و اخلاقی	نقاط قوت
ممکن است از جنبه‌های اخلاقی غافل شود	ممکن است به جنبه‌های عملی کمتر توجه کند	نقاط ضعف
تأثیر بر شیوه‌های عملی و تدابیر حکومتی	تأثیر بر تفکر انسانی و اخلاقی در حکمرانی	تأثیر بر تفکر سیاسی
نثر ساده و مستقیم	نثر ادبی و شاعرانه	سبک نگارش
وزیران و مدیران حکومتی	حاکمان و زمامداران	مخاطب
حکایات تاریخی و تجربیات حکومتی	پند و اندرزهای اخلاقی	محتوا
تأکید بر نظم، اقتدار و سیاست‌گذاری دقیق	تأکید بر انصاف و رفتار انسانی	دیدگاه حکومتی

۳- نتیجه‌گیری

مقایسه تطبیقی نصیحه الملوک و سیاست‌نامه نشان‌دهنده تأثیر عمیق زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی بر محتوای فکری این دو اثر است. سیاست‌نامه با رویکردی عمل‌گرایانه و مبتنی بر تجربه سیاسی و نصیحت‌الملوک با نگاهی اخلاق‌گرا و ادبی، دو جنبه مکمل از نظریه حکمرانی در سنت ایرانی-اسلامی را ارائه می‌دهند. این پژوهش نشان می‌دهد که این آثار نه تنها بازتاب‌دهنده شرایط زمانه خود هستند، بلکه به‌عنوان منابعی غنی برای درک سنت‌های فکری، سیاسی و اخلاقی ایران و جهان اسلام، همچنان ارزشمندند.

مقایسه محتوای فکری «نصیحه‌الملوک» سعدی و «سیاست‌نامه» خواجه نظام‌الملک طوسی نشان‌دهنده شباهت‌ها و تفاوت‌های قابل توجهی در رویکرد این دو اثر به مقوله‌های اخلاق سیاسی، حاکمیت و مدیریت جامعه است. هر دو اثر باهدف ارائه رهنمودهایی برای حکمرانی عادلانه و مؤثر نگاشته شده‌اند، اما تفاوت در سبک نگارش، زمینه تاریخی و دیدگاه‌های فلسفی-اخلاقی نویسندگان مشهود است.

شباهت‌ها: هر دو متن بر اهمیت عدالت، انصاف و توجه به رفاه مردم تأکید دارند. سعدی و خواجه نظام‌الملک هر دو به حاکمان توصیه می‌کنند که باخرد، حکمت و رعایت اصول اخلاقی، جامعه را اداره کنند. همچنین، هر دو اثر بر نقش دین و اخلاق در سیاست تأکید دارند و حاکم را به‌عنوان محور اصلی نظم اجتماعی معرفی می‌کنند.

تفاوت‌ها: سعدی در «نصیحه‌الملوک» با زبانی شاعرانه و ادبی، بیشتر بر جنبه‌های اخلاقی و انسانی حکمرانی تمرکز دارد و از حکایات و تمثیل‌ها برای انتقال مفاهیم استفاده می‌کند. این اثر بیشتر جنبه نصیحت‌گونه و عرفانی دارد و بر اصلاح رفتار فردی حاکم تأکید می‌ورزد.

در مقابل، «سیاست‌نامه» خواجه نظام‌الملک رویکردی عملی‌تر و ساختاری‌تر به مدیریت سیاسی ارائه می‌دهد. این اثر با تمرکز بر نظام‌های حکومتی، مدیریت بحران‌ها و چالش‌های سیاسی، به مسائل اجرایی و سازمانی توجه بیشتری دارد و کمتر به جنبه‌های عرفانی می‌پردازد.

زمینه تاریخی نیز در تفاوت‌ها مؤثر است؛ سعدی در دوره‌ای متأخرتر و با تجربه فروپاشی‌های سیاسی می‌نویسد، درحالی‌که خواجه نظام‌الملک در اوج اقتدار سلجوقیان به نگارش سیاست‌نامه پرداخته و بیشتر به حفظ نظم موجود توجه دارد.

این مقایسه نشان می‌دهد که هر دو اثر، با وجود تفاوت در سبک و رویکرد، مکمل یکدیگر در ارائه یک الگوی جامع برای حکمرانی هستند. سعدی بر اصلاح درونی و اخلاقی حاکم تأکید دارد، در حالی که خواجه نظام‌الملک به ساختارها و سیاست‌های عملی برای اداره جامعه توجه می‌کند. ترکیب این دو دیدگاه می‌تواند راهنمایی جامع برای حکمرانی عادلانه و پایدار ارائه دهد.

فهرست منابع

فهرست منابع الف. منابع فارسی

۱. اکوانی، حمدالله. (۱۳۹۸). «سیاست‌نامه و چرخش گفتمانی اندیشه سیاسی ایران، تحلیل کنش گفتار سیر الملوک». *دو فصل‌نامه پژوهش سیاست نظری علمی پژوهشی*، صفحات ۱۵۶-۱۲۵.
۲. امیدی، مهدی؛ محمدی تلفگردی، سعید. (۱۴۰۳). «واکاوی مفهوم دولت‌مداری در سنت سیاست‌نامه نویسی ایران عصر میانه، بررسی تطبیقی سیر الملوک بر کتاب النصیحه و نصیحه الملوک»، *دولت پژوهی ایران معاصر*. دوره ۱۰ شماره ۱. صفحات ۱۱۳-۱۴۰.
۳. تفضلی، احمد. (۱۳۶۸). اندرزنامه‌های ساسانی و تأثیرشان بر سیاست‌نامه، *مجله ایران شناسی*، شماره ۱.
۴. جاویدی، مجتبی. (۱۳۹۹). «نگاهی روش‌شناسانه به نظریه قرارداد اجتماعی توماس هابز»، *فصل‌نامه مطالعات حقوق عمومی*، دوره ۵۰، شماره ۲، صص ۶۸۵-۷۰۹.
۵. جهانبخش، جویا. (۱۴۰۳). «سعدی در عالم سیاست‌نامه نویسی»، اشاراتی چند درباره میراث و اندیشه سیاسی سعدی شیرازی، *آینه پژوهش*، سال ۳۵، شماره ۲. صفحات ۴۲۷-۶۱۶.
۶. حاجی‌زاده، رقیه. (۱۳۹۴). «سیاست و سیاست‌گری در آثار سعدی»، *پایان‌نامه*، وزارت علوم و تحقیقات و فناوری، دانشگاه ارومیه، دانشکده ادبیات.
۷. حقیقت‌نیا، طاهره. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی آموزه‌های اخلاقی نصیحه الملوک و سیاست‌نامه با محوریت حکمت‌های نهج‌البلاغه»، *پایان‌نامه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۸. حکیم، محمدعلی؛ ناظمی، علی. (۱۳۹۴). «بازتاب مفاهیم سیاسی در اندیشه و آثار سعدی»، *دهمین گردهمایی سراسری انجمن ترویج زبان و ادب فارسی*، دانشگاه محقق اردبیلی.
۹. خواجه نظام‌الملک طوسی. (۱۳۷۳). *سیاست‌نامه*، تصحیح محمد قزوینی، تهران: انتشارات زوار.
۱۰. خواجه نظام‌الملک طوسی. (۱۳۸۵). *سیاست‌نامه* به کوشش جعفر شعار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۱. درویشعلی پوراستانه، لیلا؛ باقری خلیلی، علی‌اکبر. (۱۳۹۵). «بررسی مقایسه‌ای زبان قدرت در سیاست‌نامه و نصیحه الملوک، متن شناسی ادبی فارسی» دوره جدید، شماره ۱، صص ۳۵-۵۴.
۱۲. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۹). *حدیث خوش سعدی*. تهران: سخن.
۱۳. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۵). *از کوچه زندان*. تهران: انتشارات سخن.
۱۴. سرافرازی، عباس. (۱۳۹۲). «تأثیر سیاست‌نامه، سیر الملوک خواجه نظام‌الملک بر ساختار حکومت سلجوقی»، *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، دوره ۷، شماره ۱۳، صص ۵۷-۷۲.
۱۵. شهرآیینی، مصطفی؛ نوظهور، یوسف؛ کریمی، بیان. (۱۳۹۷). «تفسیر هابز از سرشت انسان و تأثیر آن در شکل‌گیری فلسفه سیاسی او»، *پژوهش‌های فلسفی*، سال ۱۲، شماره ۲۲، صص ۷۷-۸۹.
۱۶. عمومی، حامد؛ کلانتری، مسعود. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی دو سیاست‌نامه: سیر الملوک و نصیحه الملوک»، *فصل‌نامه تخصصی علوم سیاسی*، سال نهم، شماره ۲۲، صص ۷۷-۸۹.
۱۷. گلدی گلشاهی، طواق. (۱۴۰۰). «اخلاق مدیریتی در مرزبان‌نامه و نصیحه الملوک»، *پژوهش‌های اخلاقی*، دوره ۱۱، شماره ۴، ۲۶۷-۳۰۰.

۱۸. منصوری، علی؛ غلامی خسروآبادی، مریم. (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی اندیشه سیاسی ابو حامد غزالی و خواجه نظام الملک طوسی»، فصلنامه علمی تخصصی سخن، سال ۵ شماره ۱۵، صص ۱۲۵-۱۵۰.
۱۹. یوسف‌جمالی، محمد. (۱۳۹۰). *خواجه نظام الملک و سیاست‌نامه*. تهران: نشر نی.

ب. منابع لاتین

1. Bosworth, C. E. (1968). The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217). *In The Cambridge History of Iran*, Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods (pp. 1–202). Cambridge University Press.
2. Hodgson, M. G. S. (1974). *The Venture of Islam*, Volume 2: The Expansion of Islam in the Middle Periods. University of Chicago Press.
3. Hood, C. (1991). "A *Public Management for All Seasons*? Public Administration, 69(1), 3-19
4. Katouzian, H. (2006). Saadi: *The Poet of Love*, Humanity and Gardens. I.B. Tauris
5. Lambton, A. K. S. (1988). Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, *Economic and Social History*, 11th–14th Century. SUNY Press
6. Lambton, A. K. S. (1988). *Continuity and Change in Medieval Persia*.
7. Limbert, J. W. (2004). *Shiraz in the Age of Hafez*: The Glory of a Medieval Persian City. University of Washington Press.
8. Makdisi, G. (1981). *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh University Press.
9. Milani, A. (2008). *Persian Literature*: A Bio-Bibliographical Survey. Routledge.
10. Mottahedeh, R. P. (1980). *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society*. Princeton University Press.
11. UNESCAP. (2009). *What is Good Governance?* United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
12. World Bank. (1992). *Governance and Development*. Washington, DC: World Bank.

References

- Akwani, Hamdollah. (2019). " *Siyasat-nameh and the Discursive Turn in Iranian Political Thought*, A Speech-Act Analysis of *Siyar al-Muluk*", Biannual Scientific-Research Journal, pp. 135-156. (in Persian)
- Amouei, Hamed; Kalantari, Masoud. (2013). "A Comparative Study of Two *Siyasat-namehs*: *Siral-ul-Muluk* and *Nasihah al-Muluk*", Specialized Quarterly of Political Science, Year 9, Issue 22, pp. 77-89. (in Persian)
- Darvishali Pourastane, Leila; Bagheri Khalili, Ali Akbar. (2016). "A Comparative Study of the Language of Power in *Siyasat-nameh* and *Nasihah al-Muluk*, *Persian Literary Textology*, New Edition, No. 1, pp. 35-54. (in Persian)
- Goldi Golshahi, Tawaq. (2021). "Managerial Ethics in *Marzban-nameh* and *Nasihah al-Muluk*", *Ethical Research*, Vol. 11, pp. 267-300. (in Persian)

- Haghighatnia, Tahereh. (2013). "A Comparative Study of the Moral Teachings of *Nasihat al-Muluk* and *Siyasat-nameh* with Emphasis on the Wisdom Sayings of *Nahj al-Balagha*", *Master's Thesis, Islamic Azad University, Yazd Branch, Faculty of Literature and Humanities*. (in Persian)
- Hajizadeh, Roqiyeh. (2015). "Politics and Politicianism in Saadi's Works", *Master's Thesis, Ministry of Science, Research and Technology, Urmia University, Faculty of Literature*. (in Persian)
- Hakim, Mohammad Ali; Nazemi, Ali. (2015). "The Reflection of Political Concepts in Saadi's Thought and Works", *Tenth National Conference of the Society for the Promotion of Persian Language and Literature, University of Mohaghegh Ardabili*. (in Persian)
- Jahanbakhsh, Joya. (2024). "Saadi in the Realm of *Siyasat-nameh* Writing", *Remarks on the Political Legacy and Thought of Saadi Shirazi, Ayeneh-ye Pazhoohesh*, Vol. 35, No. 2. (in Persian)
- Javidi, Mojtaba. (2020). "A methodological Reflection on Thomas Hobbes's Theory of Social Contract", *Quarterly Journal of Public Law Studies*, Vol. 50, No. 2, pp. 685-709. (in Persian)
- Khajeh Nizam al-Mulk Tusi. (2006). *Siyasat-nameh*, edited by Jafar Shoar. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Khajeh Nizam al-Mulk Tusi. (1994). *Siyasat-nameh*, edited by Mohammad Qazvini, Tehran: Zavar Publications. (in Persian)
- Mansouri, Ali; Gholami Khosrowabadi, Maryam. (2011). "A Comparative Study of the Political Thought of Abu Hamed Ghazali and Khwaja Nizam al-Mulk Tusi", *Sokhan Specialized Scientific Quarterly*, No. 15, pp. 125-150.
- Omidi, Mehdi; Mohammadi, Saeed. (2024). "Analysis of the concept of statecraft in the Iranian *Siyasat-nameh* Tradition of the Medieval Period: A Comparative Study of *Siyar al-Muluk*, *Kitab al-Nasihah*, and *Nasihat al-Muluk*", *Textual Studies of Contemporary Iran*, Year 10, No. 1. (in Persian)
- Sarafarazi, Abbas. (2013). "The Impact of *Siyasat-nameh*, the Biography of Khwaja Nizam al-Mulk on the Structure of the Seljuk Government", *Historical Researches of Iran and Islam*, Vol. 7, No. 13, pp. 57-72. (in Persian)
- Shahrayini, Mustafa; Nozohor, Yousef; Karimi, Bayan. (2018). "Hobbes's Interpretation of Human Nature and Its Impact on the Formation of His Political Philosophy" *Philosophical Research*, Year 12, No. 22. pp. 77-89. (in Persian)
- Tafazzoli, Ahmad. (1989). Sasanian Mirrors for Princes and Their Influence on the *Siyasat-nameh*, *Journal of Iranian Studies*, No. 1. (in Persian)
- Yousef Jamali, Mohammad. (2011). *Khwaja Nizam al-Mulk and Siyasat-nameh*. Tehran: Ney Publications. (in Persian)
- Zarrinkoub, Abdolhossein; Ejtemaei Jandaghi, Kamal. (2000). *The Pleasant Discourse of Saadi*, Tehran: Sokhan Publications. (in Persian)
- Zarrinkoub, Abdolhossein. (1996). *From the Alley of the Libertines*. Tehran: Sokhan Publications. (in Persian)